

DISPUT KONSEPTINING LINGVISTIK VA KOGNITIV TALQINI.

Abdumalikova Diyoraxon Rafiqjon qizi

FarDU tayanch doktoranti

+998940350801

Annotatsiya: Mazkur maqolada zamonaviy tilshunoslik va kognitiv lingvistikaning dolzarb yo'nalishlaridan biri bo'lgan "disput" konseptining lingvokognitiv xususiyatlari tadqiq etiladi. Konsept tushunchasining nazariy asoslari, uning diskursiv shakllanishi hamda kognitiv bazasi ochib beriladi. Disput muayyan madaniy-til muhitida muloqot qatnashchilarining mental olami, dunyoqarashi va konseptual tizimini aks ettiruvchi hodisa sifatida tahlil qilingan. Tadqiqot natijalari disput konseptining mazmuniy tuzilishi, uning lingvistik ifodalanish vositalari va kognitiv modellari haqida ilmiy xulosalar chiqarish imkonini berdi.

Kalit so'zlar: konsept, disput, kognitiv lingvistika, lingvokulturologiya, mental olam, diskurs, bahs, lingvistik talqin.

Insoniyat tafakkuri va til taraqqiyoti o'zaro uzviy bog'liqlikda rivojlanib kelmoqda. Til shunchaki aloqa vositasi bo'lib qolmay, balki milliy-madaniy va individual tajribalarni saqlovchi, qayta ishlovchi va uzatuvchi kognitiv tizim sifatida namoyon bo'ladi. Zamonaviy tilshunoslikda mazkur jarayonni o'rganishda "konsept" tushunchasi markaziy o'rin egallaydi. Xususan, jamiyatdagi ijtimoiy-madaniy munosabatlarning muhim shakllaridan biri bo'lgan "disput" (bahs, munozara, tortishuv) tushunchasining lingvistik va kognitiv tabiatini ochib berish bugungi kunda nazariy va amaliy ahamiyatga ega. Disput konsepti shaxsning fikr almashish, o'z nuqtai nazarini himoya qilish va o'zgalarning qarashlarini tanqidiy baholash kabi kognitiv jarayonlarini o'z ichiga oladi.

Disput konsepti zamonaviy lingvistika, kognitiv fanlar va lingvokulturologiyaning eng dolzarb tadqiqot obyektdan biri hisoblanadi.

"Disput" (lotincha *disputare* — muhokama qilmoq, tortishmoq) tushunchasi shunchaki ikki yoki undan ortiq shaxsning ogʻzaki soʻz olishuvi emas, balki murakkab aqliy jarayon, muayyan madaniy kod va lisoniy qolip sifatida namoyon boʻladi.

Ushbu tushunchani yanada kengroq, chuqur va batafsil tahlil qilish uchun uni ikki asosiy yoʻnalish — kognitiv mexanizmlari va lingvistik ifodalanishi doirasida koʻrib chiqamiz.

Disput konseptining kognitiv talqini (Mental tabiat va modellar)

Kognitiv lingvistika nuqtai nazaridan konsept inson ongida mavjud boʻlgan, maʼlum bir axborot hajmini oʻz ichiga oluvchi, milliy-madaniy va shaxsiy tajriba bilan boyitilgan global mental birlikdir. Disput konsepti ongda quyidagi kognitiv tuzilmalar orqali namoyon boʻladi:

Freym strukturasi (Frame structure)

Disput konsepti inson ongida muayyan "freym" (stsenariy) sifatida saqlanadi. Bu freym oʻz ichiga quyidagi majburiy komponentlarni oladi:

- Subyektlar: Bahslashuvchilar (ponent, opponent, hakamlar yoki auditoriya).
- Obyekt (Mavzu): Bahs mavzusi, hal qilinishi kerak boʻlgan muammo yoki qarama-qarshi gʻoya.
- Vositalar: Argumentlar, dalillar, mantiqiy isbotlar, ritorik usullar.
- Maqsad (Result): Haqiqatni yuzaga chiqarish, konsensusga kelish yoki raqibning fikrini rad etish.
- Makon va zamon: Disput sodir boʻladigan muhit (ilmiy anjuman, televizor studiyasi, sud zali va h.k.).

Kognitiv metaforalar va proyeksiyalar

Inson oʻziga nomaʼlum yoki mavhum tushunchalarni tushunish uchun ularni aniq hayotiy tajribalarga koʻchiradi (konseptual metafora nazariyasi). Disput konsepti ongda koʻpincha quyidagi metaforik modellarga tayanadi:

- "Disput — bu jang / urush": Bu eng keng tarqalgan kognitiv model bo'lib, bunda argumentlar — *qurol*, dalillarni keltirish — *hujumga o'tish*, fikrni himoya qilish — *mudofaa*, g'alaba qozonish esa *dushmanni yengish* sifatida idrok etiladi ("*dalillar bilan ezib tashladi*", "*pozitsiyasini boy bermadi*", "*kuchli zarba berdi*").

- "Disput — bu yo'l / harakat": Haqiqatni izlash jarayoni sifatida qaralib, mantiqiy xulosalar ma'lum bir manzilga olib boruvchi yo'l sifatida tushuniladi ("*to'g'ri yo'ldan ketayapsiz*", "*bu mantiqsizlik boshqa tomonga boshlaydi*").

- "Disput — bu qurilish": Yangi g'oyani yaratish yoki uni isbotlash jarayoni ("*dalillar bazasini qurmoq*", "*mustahkam poydevorga ega argument*").

Kognitiv strategiyalar va baholash komponenti

Inson disput jarayonida turli kognitiv strategiyalardan foydalanadi. Bularga konstruktiv strategiya (raqibning fikrini hurmat qilgan holda haqiqatni birgalikda qidirish) va destruktiv strategiya (raqibni kamsitish, manipulyatsiya qilish, haqiqatdan ko'ra o'z ustunligini ko'rsatishga intilish) kiradi. Kognitiv darajada bu strategiyalar shaxsning dunyoqarashi, tarbiyasi va mantiqiy madaniyatiga tayanadi.

Disput konseptining lingvistik talqini (Lisoniy ifoda vositalari)

Kognitiv tuzilma bo'lgan disput til vositalari orqali moddiylashadi. Til tizimida bu konsept leksik-semantik, sintaktik, diskursiv va pragmatik sathlarda to'laqonli ochib beriladi.

Leksik-semantik maydon va sinonimik qator

O'zbek tilida disput konseptining yadosi va periferiyasini tashkil etuvchi boy leksik qatlam mavjud. Bu so'zlar bir qarashda bir xil ma'noni anglatganda, ularning o'ziga xos konnotativ (hissiy-ekspressiv) va uslubiy bo'yloqlari bor:

- Disput: Asosan rasmiy, ilmiy yoki ijtimoiy-siyosiy tusga ega bo'lib, muayyan muammo yuzasidan ochiq fikr almashishni bildiradi.

• Bahs / Tortishuv: Kundalik turmushda ham, ilmiy muhitda ham ishlatilaveradigan keng qamrovli tushuncha. Tortishuv ko'pincha hissiy bo'yoqqa ega bo'lishi mumkin.

• Polemika: Keskin kurash ruhidagi, ko'pincha g'oyaviy yoki siyosiy qarama-qarshiliklarga asoslangan ilmiy yoki jamoatchilik munozarasi.

• Debat: Qat'iy qoidalarga bo'ysunuvchi, ikki tomonlama rasmiy so'z olishuv shakli (masalan, siyosiy debat).

• Munozara: Bir nechta shaxslarning biror masalani har tomonlama muhokama qilish jarayoni.

Morfologik va sintaktik vositalar

Disput jarayoni tilning sintaktik qurilmalarida o'ziga xos tarzda namoyon bo'ladi. Diskursda quyidagi sintaktik konstruksiyalar ustunlik qiladi:

Qarshilik va tobe bog'lovchilar: *Biroq, ammo, holbuki, aksincha, garchi, shunga qaramay* — bu vositalar fikrlar to'qnashuvi va opponentning fikrini rad etish uchun xizmat qiladi.

• Modal so'zlar va kirish birikmalar: *Shubhasiz, ehtimol, menimcha, shubha yo'qki, garchi... bo'lsa ham* — muloqot qatnashchisining o'z daliliga bo'lgan ishonchini yoki subyektiv munosabatini bildiradi.

• Ritorik so'roq gaplar: Raqibni shokka solish, uni o'ylashga majbur qilish yoki o'z fikrining mutlaq to'g'riligini ko'rsatish uchun qo'llanuvchi so'roq shaklidagi tasdiqlar ("*Nahotki buni tushunib yetmasangiz?*", "*Kim bunga qarshi chiqa oladi?*").

Pragmatik va diskursiv xususiyatlar

Lingvistik nuqtai nazardan disput faol nutqiy ta'sir ko'rsatish (suvaziy va perlokutiv effekt) maydonidir. Bunda quyidagi omillar muhim rol o'ynaydi:

• Illokutiv kuch: So'zlovchining faqat ma'lumot berish emas, balki raqibni o'z nuqtai nazariga ishontirish, uni yengish yoki jamoatchilik fikrini o'z tomoniga og'dirish niyati.

• Adresat omili: Disput auditoriya oldida kechganda, lingvistik vositalar yanada ta'sirchan, emotsional va metaforik tus oladi, chunki asosiy kurash auditoriya ishonchini qozonish uchun olib boriladi.

Xulosa

Disput konsepti inson tafakkuri va tilining o'zaro uzviy bog'liqligini ko'rsatib beruvchi yorqin misoldir. Kognitiv jihatdan u inson ongida muammoli vaziyatlarni hal qilish va haqiqatni izlashga qaratilgan murakkab mental freymni tashkil etsa, lingvistik jihatdan boy leksik-semantik qatlam, jangovar va harakat metaformalari hamda keskin pragmatik sintaktik vositalar orqali voqelikka ko'chiriladi. Bu esa disputning jamiyatda madaniyat, mantiq va muloqot etikasi tarqatuvchi muhim vosita ekanligini tasdiqlaydi.

Disput konsepti tilshunoslik va kognitiv fanlar tutashgan nuqtada muhim o'rin tutuvchi mental-lingvistik hodisa hisoblanadi. U insonlar o'rtasidagi muloqot madaniyatini, fikrlar xilma-xilligini va ularni muvofiqlashtirish mexanizmlarini o'zida mujassam etadi. Disputning kognitiv talqini uning zamonaviy axborot jamiyatidagi o'rnini chuqurroq tushunishga xizmat qiladi.

1. Disput konseptini o'zbek tilshunosligida qiyosiy-tipologik yo'nalishda boshqa tillar materiallari asosida ham kengroq tadqiq etish maqsadga muvofiq.
2. Oliy ta'lim muassasalarida muloqot madaniyati, kognitiv lingvistika va medialingvistika darsliklariga disput konseptining lingvokognitiv xususiyatlariga oid maxsus mavzularni kiritish tavsiya etiladi.
3. Diskursiv amaliyotda disput va muloqot madaniyatini oshirishga qaratilgan amaliy tavsiyalar ishlab chiqish zarur.

ADABIYOTLAR.

1. Маслова В.А. Лингвокультурология: учебное пособие. — Москва: Академия, 2001. — 208 с.
2. ҲАКИМОВ М. Ўзбек илмий diskursining pragmatik xususiyatlari. — Тошкент: Fan, 2013. — 124 б.

3. Маҳмудов Н. Ўзбек тилшунослигининг долзарб masalalari // O'zbek tili va adabiyoti. — 2018. — № 3. — Б. 3–11.
4. Artikov S. Kognitiv lingvistika asoslari va tushunchalar tizimi. — Toshkent: Mumtoz so'z, 2020. — 160 b.
5. Vorkachev S.G. Lingvokulturologiya, языковая личность, концепт: становление antropotsentricheskoy paradigmy v yazykoznanii // Filologicheskie nauki. — 2001. — № 1. — S. 64–72.
6. Sayidov A. Muloqot psixologiyasi va nutq madaniyati. — Toshkent: Akademnashr, 2022. — 192 b.